

Михайло Гукор

**Перші літературні, художні та музичні
твори, присвячені розстрілам євреїв
у Бабиному Яру**

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»

Київ-2020

*Сюди водили їх і ставили підряд,
і чужоземна гавкала команда...
Розстрілювали їх «во славу фатерлянда»,
і падали вони, сестра і друг, і брат,
і падали вони: коханий і дружина,
і мати, й дитинча, бабуся й дід сумний,
без крику, мовчки всі... Свята їх смерть невинна,
як пам'ятник в віках, безсмертний, краю мій!
Їх тисячі лягло у Бабин Яр глибокий...*

Володимир Сосюра

Осмилення трагедії Бабиного Яру, документування та висловлювання її мистецькими засобами почалося ще під час війни і особливо у перші повоєнні роки. Авторами цих творів були не лише євреї, а й російські та українські митці. Характерно, що у віршах, ескізах, малюнках, музичних творах – Бабин Яр асоціювався виключно як трагедія євреїв.

Мистецтво давало можливість увічнення, втішання, а також відчуття порятунку людяності.

Мистецтво, яке порушує тему Голокосту, іноді розглядають як певну терапію. Критики й теоретики мистецтва, покликаючись на ці дискурси, вказують на те, що мистецтво може допомогти в усвідомленні спогадів і влаштуванні символічного поховання. Кажуть, що мистецтво полегшує нам входження (символічне, психоаналітичне) у минуле, щоб вилікувати його для майбутнього. Однак важко сказати, чи мистецтво спроможне виконати це завдання. Та воно напевно сприяє критичній пам'яті, яка може допомогти нам ухилитися від повернення зловорожого минулого.¹

Повоєнні митці представляли цю травматичну історію з перспективи людей, що самі пережили трагедію або були безпосередніми свідками. Вони творили свої твори, які, з одного боку, свідчили про деградацію людини, а з

---

¹ І. Ковальчик Польське критичне мистецтво і Голокост // Часопис «Критика», Рік XVII, число 5-6 (187-188), С. – 39-45.

другого боку, стосувалися оплакування й увічнення загиблих. Чимало творців лише через багато років після закінчення війни спромоглися порушити цю тему й заговорити про найбільшній досвід.

Митці звернулися до колективних переживань (колективної уяви та пам'яті), тому почали з'являтися питання про спільне, про пам'ять, історію, її конструювання та її значення для сучасності.

На думку польської дослідниці історіографії Еви Доманської: «Будь-якою ціною ми хочемо зберегти пам'ять жертв – тих, що поволі відходять. Але кожна спроба, збереження цієї пам'яті, збирання спогадів пов'язуватиметься з новим відтворенням болю тих, кого травма стосується безпосередньо. Спогади болять, болить згадування про них але парадокс якраз, можливо, полягає в тому, що вони потрібні, аби могло відбутися хоч якесь переусвідомлення травми...».²

Особливе місце в спогадах і літературних творах воєнного та повоєнного часу займає тема трагедії Бабиного Яру. Трагічні події жахливого злочину проти мирного населення окупованого Києва, коли десятки тисяч людей від маленьких дітей до людей похилого віку були знищені тільки тому, що вони євреї, викликала в поезії, і в літературі взагалі, найбільший відгук.

Першими художніми текстами, котрі зафіксували емоційну і психологічну реакцію на трагедію Бабиного Яру, були поетичні твори Ольги Анстей (Штейнберг) «Кирилловские яры» (грудень 1941 р.), Людмили Тітової та публікації в газеті ЄАК «Ейнікайт» («Einikait» – єдність) Іцика Фефера, Давида Бергельсона, Іллі Еренбурга, Василя Гроссмана.

Видатні українські поети не могли обійти ці жахливі події мовчанням.

Поет-фронтовик Василь Швець пройшов усю війну, зазнав поранення. У його творчому доробку фронтова лірика й актуалізація досвіду війни є визначальними. В архіві митця вірш «Бабин Яр» датовано 3 березня 1944 року, тобто художнє втілення кївської трагедії відбулося, так би мовити, «по свіжих слідах».

---

² І. Ковальчик Польське критичне мистецтво і Голокост // Часопис «Критика», Рік XVII, число 5-6 (187-188), С. – 39-45.

Микола Бажан присвятив цій людській трагедії ХХ століття вірш „ЯР” (1943 р.).

З поетичними рядками, присвяченими силі та мужності єврейського народу зверталися В. Сосюра (Єврейському народові), Павло Тичина (Народові Єврейському), М. Рильський (До єврейського народу).

Письменник Василь Гроссман побувавши в Україні в 1943 році, написав нарис «Україна», надрукований 12 жовтня 1943 р., де він згадує про масовий розстріл євреїв в Бабиному Яру. Потім в газеті «Ейнікайт» (від 25.11 і 2.12. 1943 року) він публікує нарис «Україна без євреїв».

Починався цей нарис словами «Народ підступно вбитий», і цей вислів повторюється в тексті багаторазово. З'ясувавши, що євреї винищені поголовно, він з відчаєм і тугою пише: «Всі вбиті, багато сотень тисяч – мільйон євреїв в Україні. Це не смерть на війні зі зброєю в руках, це смерть людей, десь залишили свій будинок, сім'ю, поле, пісні, книги, традиції, історію. Це вбивство народу, вбивство будинку, сім'ї, книги, віри. Це вбивство дерева життя, це смерть коренів, не тільки гілок і листя. Це вбивство душі і тіла народу, вбивство великого трудового досвіду, накопиченого тисячами розумних, талановитих майстрів своєї справи і інтелігентів протягом довгих поколінь. Це вбивство народної моралі, традицій, веселих народних переказів, які переходять від дідів до онуків. Це вбивство спогадів і сумних пісень, народної поезії про веселе і гірке життя. Це руйнування домашніх гнізд і кладовищ. Це знищення народу, який століттями жив по сусідству з українським народом, разом з ним працював, ділячи радість і горе на одній і тій же землі...».³

---

³ Зі статті "Україна без євреїв", вересень 1943. Текст зберігся, надрукований в перекладі на їдиш в єврейській газеті "Ейнікайт" (від 25.11 і 2.12. 1943 року). Відновлено в зворотному перекладі з їдиш на російську мову поетесою Рахіль Баумволь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://evreimir.com/93935/antisemitizm-mera-chelovecheskoj-bezd/> (відвідано 03. 02. 2019).

Кирилловские яры ⁴

I

Были дожди в безветренный день.
Юностью терпкой колот терновник.
Сумерки и ковыляющий пень,
Сбитые памятники, часовни...
Влажной тропинкой — в вечерний лог!
Тоненькой девочкой, смуглой дриадой —
В тёплые заросли дикого сада,
Где нелюбимый и верный — у ног!..
В глушь, по откосам — до первых звёзд!
В привольное — из привольных мест!

II

Ближе к полудню. Он ясен был.
Юная терпкость в мерном разливе
Стала плавнее, стала счастливей.
Умной головкою стриж водил
На меловом горячем обрыве.
Вянула между ладоней полынь.
Чебрик дрожал на уступе горбатым.
Шмель был желанным крохотным братом!
Синяя в яр наплывала теплынь...
Пригоршнями стекала окрест
В душистое из душистых мест.

III

Дальше. Покорствуя зову глухому,
На перекрёсток меж давних могил
Прочь из притихшего милого дома,
Где у порога стоит Азраил —
Крест уношу, — слезами не сытый,
Смертные три возносивший свечи,
Заупокойным воском облитый,
Саван и венчик выдавший в ночи...
Будет он врыт, подарок постылый,
Там, в головах безымянной могилы...
Страшное место из страшных мест!
Страшный коричневый скорченный крест!

Ольга Анстей

IV

Чаша последняя. Те же места,
Где ликовала дремотно природа —
Странному и роковому народу
Стали Голгофой, подножием креста.
Слушайте! Их поставили в строй,
В кучках пожитки сложили на плитах,
Полузадохшихся, полудобитых
Полузаваливали землёй...
Видите этих старух в платках,
Старцев, как Авраам, величавых,
И вифлеемских младенцев курчавых
У матерей на руках?
Я не найду для этого слов:
Видите — вот на дороге посуда,
Продранный талес, обрывки Талмуда,
Ключья размытых дождём паспортов!
Чёрный — лобный — запёкшийся крест!
Страшное место из страшных мест!

<декабрь 1941>

⁴ Анстей (Штейнберн) Ольга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://laidinen.ru/women.php?part=528&letter=%C0&code=3352> (відвідано 03. 02. 2019).

Людмила Тітова

Бабий Яр⁵

Приказ подкреплялся угрозой расстрела,
Они покорились, но их расстреляли,
В те ночи свеча ни одна не горела,
Кто мог, уходил и таился в подвале.
И спрятались в тучи и звезды, и солнце
От нашего слишком жестокого мира,
Покуда баварцы, покуда саксонцы,
Стреляя по окнам, врываются в квартиры,
Стучали прикладами в двери и стены,
Ломились в театры, дома и музеи,
Смеялись, как лошади, и неизменно
Горланили хором не в лад "Лорелею"...
Ее утащили у Генриха Гейне,
Как брали хорошую вещь у еврея,
Ее утащили у синего Рейна,
И пели, от водки и крови зверя.
1941 г.

Після визволення Києва від фашистів прибув до міста Володимир Сосюра, який відвідав Бабин Яр. Під впливом побаченого, пережитого, почутого від очевидців про масові розстріли українців, євреїв, та представників інших народів, що їх здійснювали гітлерівські карателі, В. Сосюра створив глибоко патріотичний твір «Бабин Яр», що продовжує пафос його поезії «Любіть Україну», «Україно моя». Поезія «Бабин Яр» була оприлюднена в газеті «Київська правда» 15 грудня 1943 року, а згодом не оприлюднювалася, замовчувався. За жанром вірш – елегія, в якій ліричний герой Сосюри вболіває і тужить над тисячами загиблих людей у Бабиному Яру: «Я зрошую сльозами // холодні ті стежки, де вів вас ворог злий, // брати мої святі і сестри кароокі!..». Природа персоніфікується, оплакуючи смерть розстріляного народу: «Ридали

---

⁵ Відлуння Бабиного Яру Людмила Тітова «Бабий Яр»// Газета «Література та життя» № 2 жовтень. – 2007.

хмари: «Доки?... // Схиляли злякані голівки цвіти, // і сльози капали з леліток їх криваві».⁶

ПРОЛЕТАРИ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!

КИЇВСЬКА ПРАВДА

СЕРЕДА
15
ГРУДНЯ
1943 р.
№ 27
ЦІНА 20 КОП.

Київського обласного і міського комітетів КП(б)У.
обласної і міської Рад депутатів трудящих

р. КИЇВСЬКА ПРАВДА

В. СОСЮРА

БАБИН ЯР

Сюди водили їх і ставили підряд, —
І чужою мовою завкала команда...
Розстрілювали їх «во славу фатерлянда»,
І падали вони, сестра, і друґ, і брат,
і падали вони: коханий і дружина,
і мати, й дитинча, бабуся й дід сумний,
без крику, мовчки всі... Свята їх смерть
невинна,
як пам'ятник в віках, безсмертний краю мій!

Іх тисячі лягло у Бабин Яр глибокий,
і трамбували їх, у тім яру, кати...
топтали їх тіла... Ридали хмари: «доки?»...
Схиляли злякані голівоньки цвіти,
і сльози капали з леліток їх криваві,
на землю стержану, де йшли, в останній раз,
безсмертні смертники... І шепотіли траві:
«Вони пішли на смерть, бо так любили нас,
упали, як один, вони у темну могилу,
розстрілювали їх сліпі потвори мли,
за те, що небо це і землю цю любили,
що вірними тобі, Україно, були!»...

Щоб злочин свій страшний од кари заховати,
руками бранців їх знов витягли на світ
і склали в трунів їх високі казати
і віддали воюю... Вітчизни рідний цвіт,
як тяжко ти юрив, як линув дим од тебе,
на Куренівку, вдаль, і виснув над Дніпром,
і припадав до трав, і підіймався до неба,
як грізний велетень в нахмуреним чолом...

Він линув все на Схід, туди, де бою звуки
все ближче до Дніпра зітхали і гули,
він простягав братам криваві й довгі руки,
до помсти кликав їх... і йшли брати, і йшли,
по трупах ворогів, а дим стелився низько,
Ім припадав до рук і плечі цілував,
і повертався назад, крізь залпів юстрі
блиски,
і в небі звивами, неначе малював:

«Вони вже близько, йдуть... Катам
за наші муки
вони відплатять так, що і не снилось їм!»
І простягав в громах на захід гнівні руки,
з прокляттям на вустах од жертв
невинних дим...
і сталося так, брати, як марили ми з вами,
він знову вільний, наш, золотаверхий рай,
наш Київ дорогий!.. Я зрошую сльозами
холодні ті стежки, де вів вас ворог злий,
брати мої святі і сестри карооки!..
за вас ми вже мстимось і смерті
смерть несем...
Вони вас кинули у Бабин Яр глибокий,
а ми в безодню їх до одного зметем...
Од страдників вони святій лишили попіл,
Розвіяний в вітрах, він чорними слізьми
Україну оросив і на поля Європи
рясним дощем упав, як знак, що скоро темні
не буде вже ніде, що кара неблаганно
на голови катів обрушує свій меч,
і меч тримають той, в бою разом із нами
змучені брати!.. Вже слуха крик утеч
мій край, де рідна кров з могил крізь
землю біла,
де смерті таборів лишилися драти,
й руїни наших міст, і сел сумні могили,
і тіні од людей, і зірвані мости...
Ми знайдемо усіх, хто кров точив дитячу,
Хто бабиних ярів лишив страшні ряди,
де й досі ще вітри над ними в тузі плачуть,
і плач той у віках не змолкне назавжди.
Сюди водили їх... В сльозах має обличчя...
А Бабин Яр мовчить, тривоги повний
вщерть,
і попіл страдників у серці стука й кличе
нас, іменем життя, попрайти смертю
смерть!

⁶ Сосюра В. Бабин Яр // Київська правда. — 1943. — 15 грудня, а також: Vekelchuk S. Op. Cit. — P. 535

Василь Швець „Бабин Яр”. Вірш. Рук., 3 березня 1944 р.
Копія.⁷

25

Бабин Яр

Не ~~хвалюся~~ ^{наліюся} мені, не розказуй
і не плач. Я і там розумію,
Як порвалася легені віг газу,
Як навівся скелетом віг!

Ударило: прикушені губи
в невимовній надобі дихання,
Сизий морок голодної згуби.
Невмоливість німаї оприїти.

А ти повітря, що нохко в кімнаті
з першим криком наповило груди,
і якого там дуже багато
над Подолом, над Києвом. Всього?!

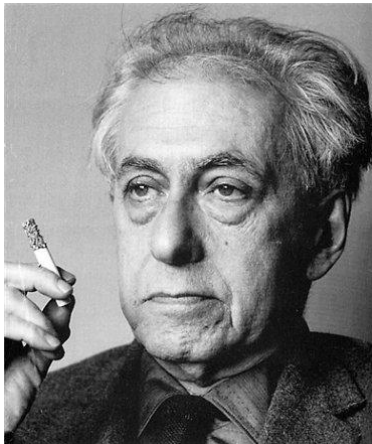
Духотом і смеротом диме
чужоземного вєчера хмара.
Плаче мати. Цьогання і тиша.
Ніг і стогін над Бабиним Яром.

Устають дог землі наші діти,
закатовані, вдушені, вбиті,
не то кохані мамми і світом,
не шахемі нівердо хотити.

⁷ ЦДАМЛІМ України, ф. 949, оп. 2, од. зб. 2, арк. 25, 25 зв.

Илья Еренбург «Бабий Яр»

(Січень 1945 р. — журнал "Новый мир")

К чему слова и что перо,
Когда на сердце этот камень,
Когда, как каторжник ядро,
Я волоку чужую память?

Я жил когда-то в городах,
И были мне живые милы,
Теперь на тусклых пустырях
Я должен разрывать могилы.

Теперь мне каждый яр знаком,
И каждый яр теперь мне дом.
Я этой женщины любимой
Когда-то руки целовал,
Хотя, когда я был с живыми,
Я этой женщины не знал.

Мое дитя! Мои румяна!
Моя несметная родня!
Я слышу, как из каждой ямы
Вы окликаете меня.
Мы поднатужимся и встанем,
Костями застучим -- туда,
Где дышат хлебом и духами
Еще живые города.
Задуйте свет. Спустите флаги.
Мы к Вам пришли. Не мы --
овраги.

Юрій Павлович

євреїв до місця страти.

Перші художні твори стосовно Бабиного Яру з'явилися вже під час самої трагедії. Художник-етнограф Юрій Павлович (1872–1947), перебуваючи в окупованій нацистами українській столиці, щодня робив замальовки олівцем з натури. Серед художників, які перебували в цей час у Києві, Павлович став єдиним, хто «помітив» сумний хід маси

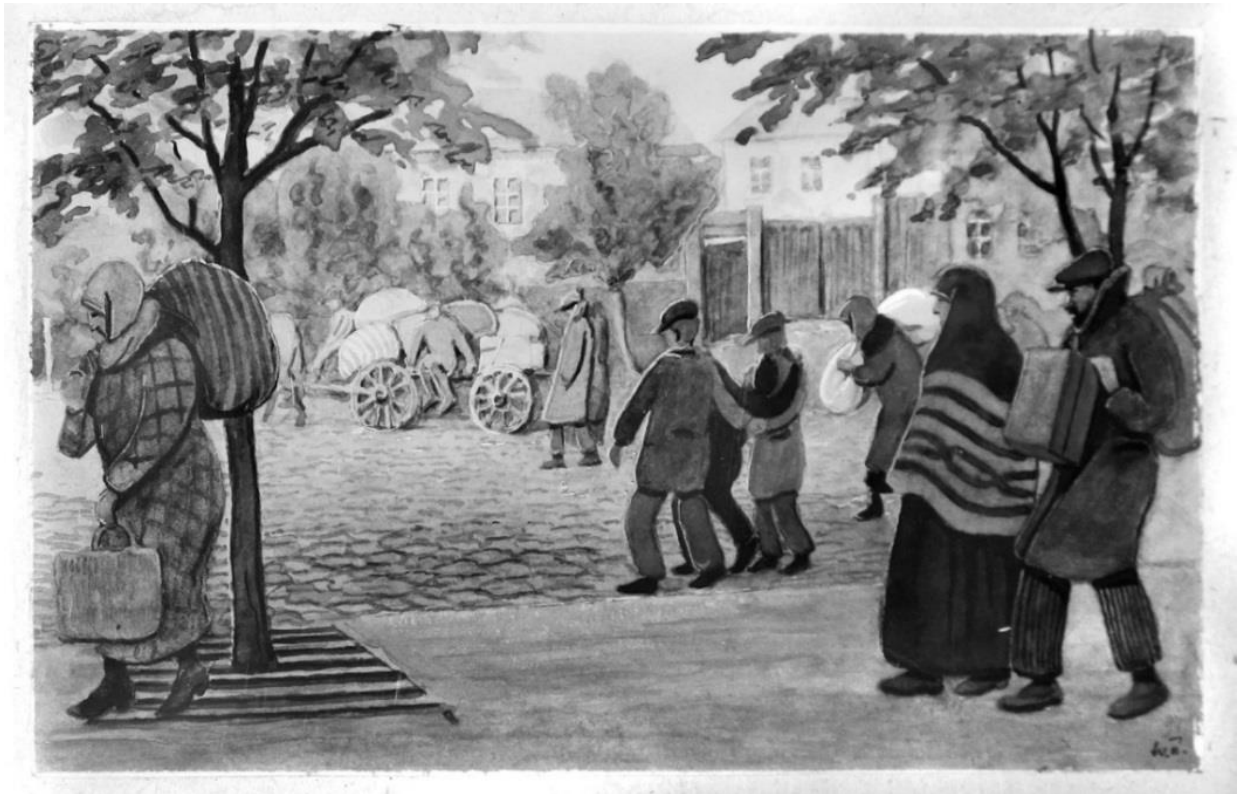

Юрій Павлович «Київські євреї йдуть в останню дорогу у Бабин Яр»⁸

---

⁸Юрій Павлович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ju.org.ua/ru/media/492.html> (відвідано 18. 11. 2018).

Юрій Павлович «Київські євреї йдуть в останню дорогу у Бабин Яр»⁹

Український художник Василь Овчинников зробив перші в світі роботи, присвячені трагедії Бабиного Яру.

17 травня 1949 р. на розширеному VI пленумі СРХУ було піддано жорсткій критиці творчість багатьох художників. «Рецидиви буржуазних націоналістичних тенденцій і національної обмеженості» було виявлено у творах М. Дерегуса, І. Шульги. в пейзажах М. Глуценка, В. Мироненка, Г. Світлицького, С. Шишка — реакційну романтизацію, оспівування патріархальщини. Антипатріотичним було кваліфіковано триптих В. Овчинникова «Бабин Яр (Дорога приречених)».¹⁰

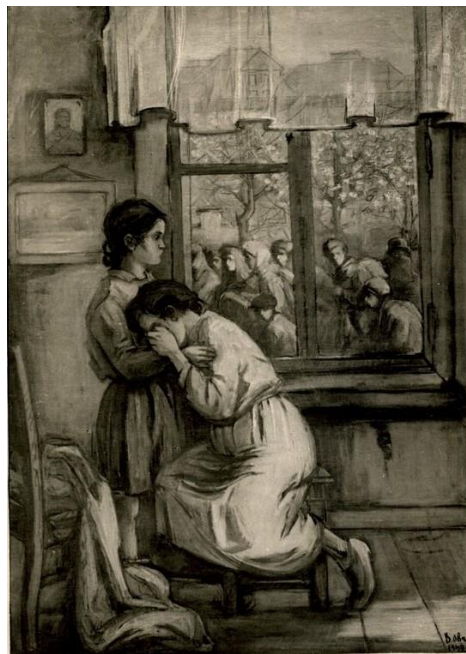
---

⁹ Сергій Сіренко Етнограф і художник Юрій Павлович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ethnography.org.ua/content/etnograf-i-hudozhnyk-yuriy-pavlovych> (відвідано 18. 11. 2018).

¹⁰ О.М. Криволапов Про мистецтво та художню критику України ХХ століття: Вибрані статі різних років. Книга перша: Формування та розвиток національної мистецької школи і мистецтвознавчої науки в Україні ХХ століття / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. — Київ: Видавничий дім А+С, 2006. — С. 175. – 268 с.

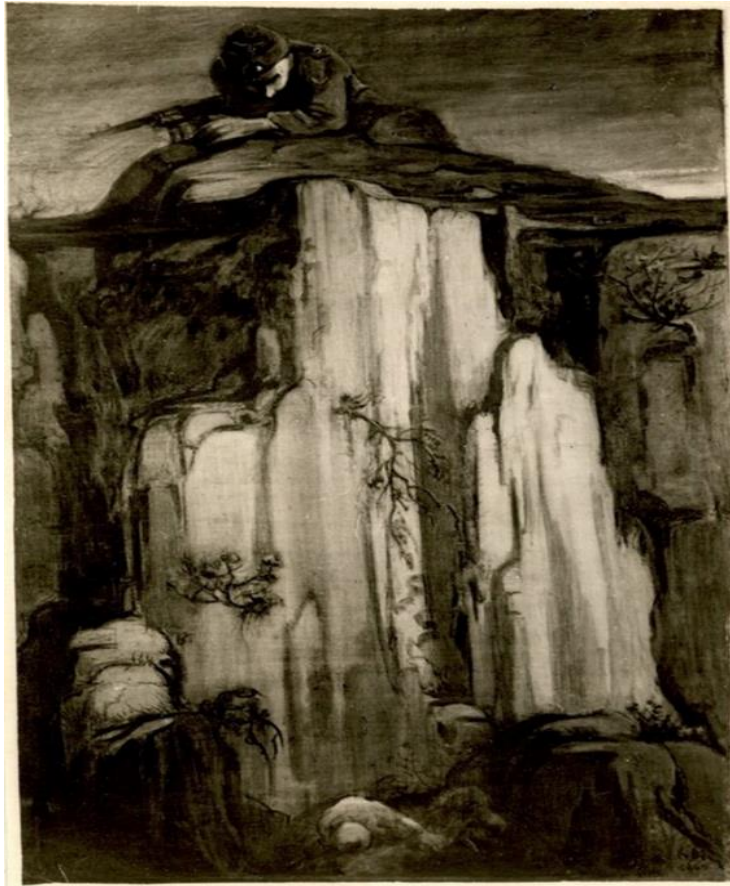
Овчинников В. Малюнок із серії «Бабин Яр».¹¹

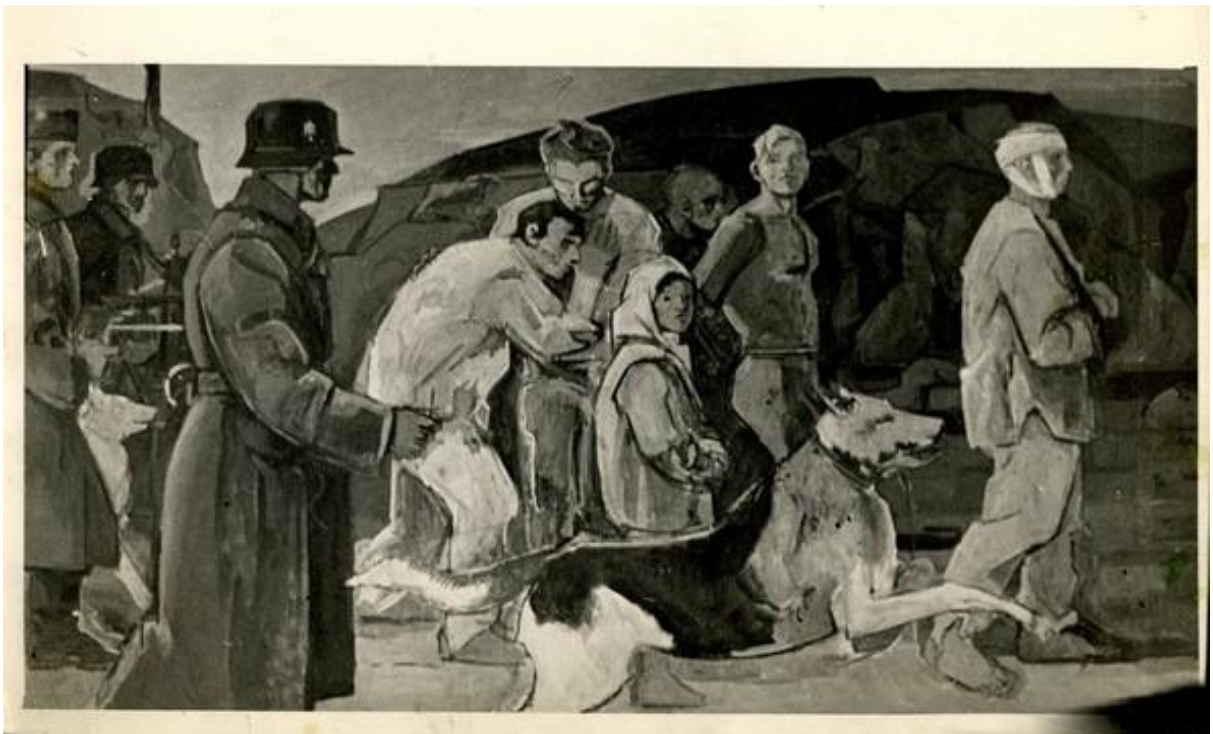
Овчинников В. Малюнок із серії «Бабин Яр».

---

¹¹ ЦДАМЛМ України, ф. 727, оп. 1, од. зб. 44, арк. 1, 2, 4, 8.

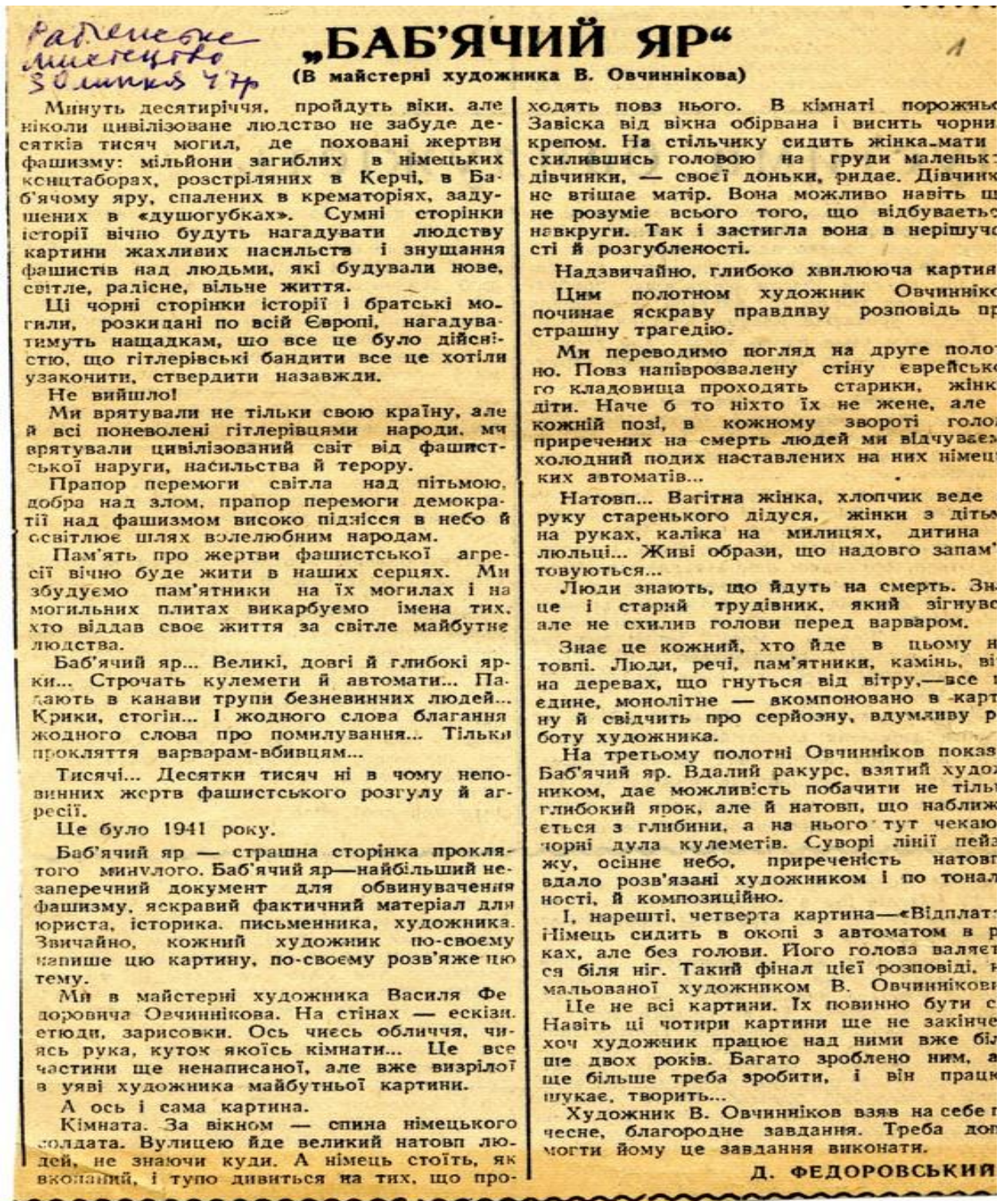
Овчинников В. Малюнки із серії «Бабин Яр».

Овчинников В. Малюнки із серії «Бабин Яр».

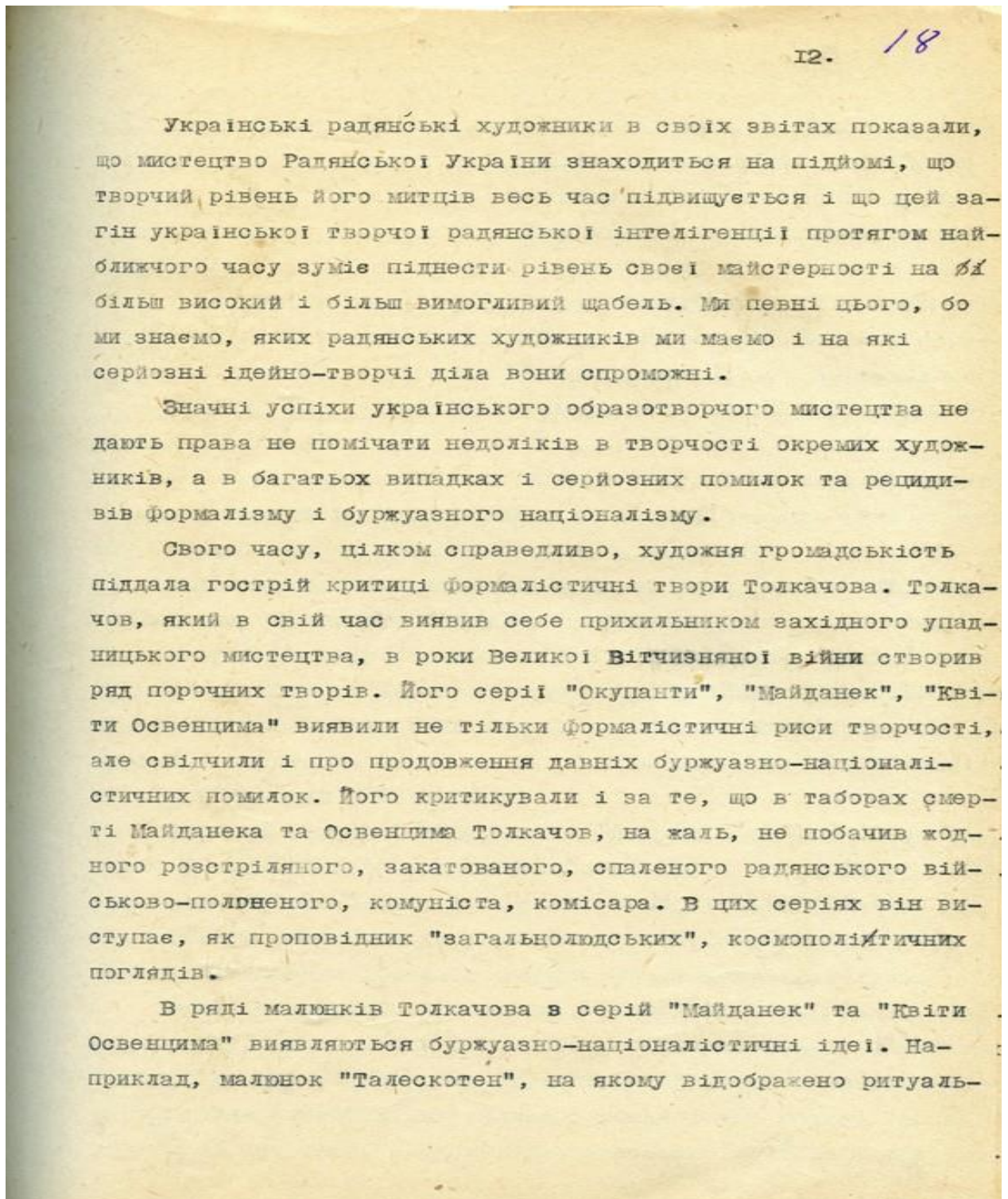
Федоровський Д. „Баб'ячий Яр (в майстерні художника В. Овчиннікова)”.
Вирізка з газ. „Радянське мистецтво”, 30 липня 1947 р.¹²

¹² Копія ЦДАМЛІМ України, ф. 727, оп. 1, од. зб. 99, арк. 1

Виступ Голови Комітету у справах мистецтв УРСР М.П. Падина на IV пленумі СХУ (1949) із критикою робіт З.Ш. Толкачова "Оккупанти", "Майданек", "Христос в Майданеке", "Цветы Освенцима" та графічного циклу В. Овчинникова "Бабин Яр".¹³

¹³ ЦДАМЛМ України. Маш. Ф. 581, оп. 1, од. зб. 126, арк. 18, 19

ний, молитовний одяг фанатиків-євреїв. Ідея цих серій Толкачова знайшла свій вираз у антиреалістичній формі, цілком запозиченій у західних експресіоністів. Тут ми бачимо сполучення буржуазно-націоналістичних ідей з антинародним формалізмом.

Завершенням цієї "творчості" Толкачова в роки війни з'являється його серія "Христос на Майданеку", які він показував на виставках у Польщі. В цій серії прояви буржуазного націоналізму переплітаються з реакційною містиккою, космополітизмом та формалізмом.

В своїх виступах Толкачов частково визнав справедливості критики, але не до кінця. Важно не тільки визнати свої помилки, але і виправити їх в своїй творчій діяльності.

Антипатріотичні тенденції знайшли свій вияв у триптиху Овчиннікова "Бабин яр" /"Дорога приречених" / та інші твори. В основу цього формалістичного твору покладена фальшива ідея про те, що ніби-то жертвами німецького фашизму з'явилось лише єврейське населення, а не взагалі радянські люди - євреї, українці, росіяни та інші, що не підкорилися ворогу і залишилися вірними своїй Батьківщині.

Коріння порочної творчості Толкачова і Овчиннікова полягають у відході від принципів більшовицької партійності в образотворчому мистецтві, у тому, що вони не орієнтувались на реалістичне російське та українське мистецтво. Їх ідеалами були представники формалістичного буржуазного мистецтва.

Одним з войовничих естетів з'являється і Л. Муравін. Своєю го часу Муравін створив ряд одверто формалістичних, фальшивих творів. До них відноситься скульптура "Пушкін", в якій дано перекручене відображення великого російського поета. Характерно, що цей твір, в якому вульгаризовано дорогий нашому на

Овчинникова О. „Василий Овчинников сделал первые в мире работы, посвященные трагедии Бабьего Яра ...”. Про творчість Овчинникова В.Ф. Маш., ксерокопія, 1997 р.¹⁴

2 Украинский художник Василий Овчинников сделал первые в мире работы, посвященные трагедии Бабьего Яра.

Василий Федорович Овчинников (1907-1976) - украинский художник, Заслуженный деятель искусств Украины, бессменный (с 1936г. до самой смерти) директор Киевского музея западного и восточного искусства.

Во время Великой Отечественной войны эвакуировал главные шедевры музея в тыл, был на Сталинградском фронте, где расписывал агитпоезд, и с первыми нашими частями вернулся в Киев. Первым делом кинулся в Музей, где по пустым залам ветер гонял осенние листья из Шевченковского садика, потом помчался к нашему дому на Костельскую, 6. Дома не было. Уцелел лишь фасад (мы жили во флигеле). У дворничихи стал расспрашивать о судьбе соседей. Так случилось, что многие наши соседи были еврейские семьи

- Зальдисы?
- Ушли в Бабий Яр.
- Книжники?
- В Бабий Яр.
- ???
- В Бабий Яр, в Бабий Яр...

Трагедия не была абстракцией. Она имела конкретные лица людей, живших рядом. На другой день он побрел к Бабьему Яру, бродил и рисовал в альбомчике глинистые овраги, остовы облетевших деревьев, старые памятники. Как художник может поведать о своем потрясении? - карандашом...

Постепенно из маленьких набросков у художника-монументалиста вырос замысел - создать монументальную серию-реквием, посвященную трагедии. Союзом художников и Министерством культуры идея художника была поддержана, решено было на месте трагедии соорудить Пантеон, стены которого украсить фризом - росписями художника.

Вскоре в Киев вернулся и друг Овчинникова - художник З.Толкачев, который привез свои работы "Майданек" и "Цветы Освенцима". Он сделал их, войдя с нашими частями в эти зловещие лагеря смерти, когда там еще

¹⁴ Копія. ЦДАМЛМ України, ф. 727, оп. 1, од. зб. 105, арк. 1, 5, 6

Прошло 30 лет... На посмертной персональной выставке Василия Федоровича Овчинникова (он не дожил до нее 9 дней), занявшей 7 огромных залов Киевского музея западного и восточного искусства, на главной стене центрального зала экспонировалась серия "Оккупанты в Киеве". Это была расширенная тема того многострадального, уничтоженного "Бабьего Яра". Серия состояла уже из пяти работ, можно даже сказать - из семи, так как центральное полотно "За час до расстрела" - триптих.

... "Бабий Яр" рисовал человек 37 лет от роду, только что "вылетевший" из пекла войны. И в манере исполнения "Бабьего Яра", в его летучем, нервном рисунке, в лихорадочно вспыхивающих световых пятнах - достоверность, "фотографичность" "очевидца", до глубины души потрясенного произошедшим только что, который, не имея времени останавливается (чтобы не забыть!) должен "ваахлеб" поведать о своем потрясении от увиденной трагедии.

Шельмование и травля не сломили художника, он продолжал работать над темой "Бабьего Яра" все последующие 28 лет (параллельно с другими темами) и пришел к завершению темы, к "Оккупантам в Киеве" седьм 65-летним человеком. Годы эти были наполнены изнуряющим трудом, совершенствованием мастерства, постижением философского смысла Бытия и назначения в нем человека. Серия "Оккупанты в Киеве" сделана рукой этого 65-летнего путника, научившегося не плакать навзрыд, а хранить слезы в сердце. И кажущаяся скупость выразительных средств - это целомудрие молчания перед великой человеческой трагедией.

Серия монолитно-архитектурно выстроена, что придает ей монументальную мощную целостность. "Замковым камнем" серии является ее центральное полотно "За час до расстрела". Группа женщин-смертниц. Они обнажены, им мародеры приказали раздеться. Они жмутся друг к другу в тревоге. А в центре - мать, кормящая грудью ребенка (за час до расстрела!) Вот эта идущая в небытие мать, кормящая грудью дитя - и композиционный и смысловой центр всей драматической серии. Квадрат этого полотна подкреплен с двух сторон двумя узкими вертикальными прямоугольниками: слева "Тополь", справа "Опаленные деревья" - символы Жизни и Смерти.

Слева от этого триптиха - "Дорога обреченных" - повторение, но более обобщенное и сконцентрированное "Дороги обреченных" из "Бабьего Яра" 1946г.

Справа от триптиха - "Мужество" - процессия пленных солдат, за-

5/6

щитников Киева, погибших также в Бабьем Яру.

"Начинает" серию (если смотреть, как обычно, повествовательно, слева направо) полотно "Яр" - немецкий автоматчик склонился, как трусливый хищник, над глинистым оврагом, где не нарисованы, а предполагаются где-то ниже рамы, в глубине оврага расстрелянные жертвы. Но серия-то смотрится от центра, и, казалось бы "Яр", расстрел, эпилог, а смотрится прологом. Философский, а не повествовательный замысел в том, что "следствие" стало "причиной": следствие фашизма - причина трагедии.

δ) Настоящий же эпилог - "Воамедие" - !

И через всю серию, из картины в картину тянутся непрерывным фризом овраги Бабьего Яра.

Пришли другие времена. Серия Василия Овчинникова "Оккупанты в Киеве" ("Бабий Яр") демонстрировались дважды в Киеве, в Днепропетровске. Она передана в Днепропетровск, в родной город художника, где находится в запасниках.

Почему не в Киеве? Она ведь о киевской трагедии, о киевлянах, так трагически ушедших в киевскую землю и ставших киевской землей.

Даже великий мексиканский художник Давид Альфаро Сикейрос, которому Василий Федорович, будучи в Мексике, показывал фото своих работ, задал этот вопрос.

Я знаю, что в государстве Израиль относятся с большой благодарностью к людям разных национальностей, помогавшим еврейскому народу в годы Катастрофы. Там много людей, чьи близкие погибли в Бабьем Яру. И, возможно, увидя работы Василия Овчинникова, им стало ^{бы} немножко теплее в этом мире, от того, что украинский художник первым в мире из художников откликнулся на их боль. Почему на "их" боль - "чужой" боли не бывает. Пока мы люди.

Елена Овчинникова

10.11.97
Киев

Пріоритет у музичному прочитанні теми безпрецедентного вбивства євреїв у Бабиному Ярі належить харківському композитору єврейського походження Дмитру Клебанову. В 1945 році, повернувшись із евакуації до

визволеного від ворога рідного Харкова, композитор дізнався про масове знищення євреїв у Києві. Вражений та шокований, до глибини душі збентежений почутим, він вирішив увічнити в музиці мучеництво безневинних жертв і створив Першу симфонію з програмним підзаголовком «Пам'яті мучеників Бабиного Яру». Д. Клебанов виступив піонером поміж митців Радянського Союзу загалом і України зокрема, хто взяв на себе сміливість суто симфонічними засобами (без залучення будь-яких текстів із конкретним сюжетними й тематичними орієнтирами у них) заявити на повен голос про трагедію Бабиного Яру, розкрити людству очі на цей нацистський злочин.

Перша симфонія стала першим в історії музики меморіалом, присвяченим трагедії Бабиного Яру.

Вона була побудована на Староєврейських релігійних піснях, "Плаче Ізраїль", ритуальних обрядах давньої Палестини. Музика Першої симфонії дає

Дмитро Клебанов

Фото Ю. Щербініна

чітке уявлення про те, що відбувалося в Бабиному Яру. В симфонії багато єврейських мелодій, синагогальних вокалізмів, а її апофеозом став скорботно-траурний вокаліз, що нагадує єврейську поминальну молитву Кадиш.

Уже після перших репетицій було зрозуміло, що влада не пропустять цю симфонію до виконання. Крамола полягала в тому, що вона йшла врозріз з установкою Яру загинули не євреї, а мирні радянські на радянській території вже не можна було

згадувати.

У березні 1949 року, на зборах виїзного засідання Спілки композиторів України у Харкові симфонія була піддана жорсткій критиці: її назвали «антипатріотичною». Дмитру Клебанову ставили в провину, що вона «наповнена біблійними мотивами і пройнята трагічною приреченістю».

Клебанова звинуватили в тому, що симфонія "пройнята духом буржуазного націоналізму і космополітизму" (див. додаток 2).¹⁵

Дмитро Клебанов був звинувачений в націоналізмі, і на його професійній кар'єрі надовго був поставлений хрест. Відразу ж, після заборони на виконання симфонії, відсторонили від посади голови Харківської організації Спілки композиторів і багато років не надавали йому звання професора.

Лише через 45 років після написання симфонії, в 1990 році, завдяки зусиллям диригента Ігоря Блажкова, в Києві відбулася її прем'єра. Але це було вже посмертне виконання симфонії "Бабин Яр", - Дмитра Клебанова не було в живих.¹⁶

Віктор Некрасов

У 1959 р. Некрасов пише повість «Кіра Георгіївна» і виступає в "Литературной газете" з низкою статей про необхідність увічнити пам'ять радянських людей, і в першу чергу євреїв, розстріляних фашистами в 1941 р. в Бабиному Яру, тоді передмісті Києва. Некрасова стали звинувачувати в організації "масових сіоністських збіговиськ", коли він, з жменькою інших знаменитостей, приходить на місце розстрілу десятків, а то й сотень, тисяч людей і публічно відстоює свої погляди.

Обурений нехтуванням кийівської влади до пам'яті розстріляних в Бабиному Яру в роки війни, і відсутністю пам'ятника на цьому місці, через вісімнадцять років після трагедії, Віктор Некрасов виступив з різкою критикою

¹⁵ Стенограма виїзного засідання Спілки композиторів України у Харкові (1949), яка містить критику симфонії Д.Л. Клебанова "Пам'яті мучеников Бабьего Яра". Маш. Ф. 661, оп. 1, од. зб. 81 а, арк. 114, 115, 154, 155

¹⁶Клебанов Дмитро Львович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://compi.com.ua/kompozitori-ukrayini-gajdenko-anatolij-pavlovich.html> (відвідано 18. 11. 2018).

київської влади, написавши статтю «Чому це не зроблено?», Опубліковану 10 жовтня 1959 року в «Літературній газеті».

Редактор «Нового світу» Анна Берзер в своїх спогадах відзначала, що «Бабин Яр став частиною власного життя Некрасова – особистої, громадської, громадянської та письменницької».¹⁷

ПРОЛЕТАРИИ ВСЕХ СТРАН, СОЕДИНЯЙТЕСЬ!

ЛИТЕРАТУРНАЯ Орган ПРАВЛЕНИЯ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ СССР ГАЗЕТА

Год издания 31-й
№ 125 (4091) | Суббота, 10 октября 1959 г. | ЦЕНА 40 КОП.

ПОЧЕМУ ЭТО НЕ СДЕЛАНО?

НА ОКРАИНЕ Киева, на Лукьяновке, за старым еврейским кладбищем есть большой овраг, название которого известно теперь всему миру. Это Бабин Яр. Восемнадцать лет тому назад именно здесь, в этом яру, было совершено одно из самых страшных преступлений за всю историю человечества. 29 сентября 1941 года сюда было согнано гитлеровцами несколько десятков тысяч ни в чем не повинных мирных жителей и безжалостно расстреляно. Точная цифра расстрелянных не поддается учету. В ноте народного комиссара иностранных дел СССР от 6 января 1942 года приведена цифра в 52 000 человек. Дальнейшие расследования показали, что она значительно больше. На Нюрнбергском процессе оглашено было сообщение Чрезвычайной государственной комиссии о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве (документ СССР-9). В нем говорится, что Специальная комиссия под председательством Н. С. Хрущева установила, что, по неполным данным, в Киеве замучено, расстреляно и отравлено в «душегубках» более 195 тысяч человек советских граждан, в том числе:

1. В Бабьем Яру — свыше 100 тысяч мужчин, женщин, детей и стариков.
2. В Дарнице — свыше 68 тысяч советских военнопленных и мирных граждан.
3. В противотанковом рву, у Сырецкого лагеря и на самой территории лагеря — свыше 25 тысяч советских мирных граждан и военнопленных.
4. На территории Кирилловской больницы — 800 душевнобольных.
5. На территории Киево-Печерской лавры — около 500 мирных граждан.
6. На Лукьяновском кладбище — 400 мирных граждан.

Прошло восемнадцать лет... И вот я стою на том самом месте, где в сентябре сорок первого года зверски были уничтожены тысячи советских людей, стою над Бабьем Яром. Тишина. Пустота. По ту сторону оврага строятся какие-то дома. На дне оврага — вода. Откуда она?

По склону оврага, продираясь сквозь кусты, поднимаются старик и старуха. Что они здесь делают? У них погиб здесь сын. Они пришли к нему... У меня тоже погиб здесь друг. В Киеве нет человека, у которого бы здесь, в Бабьем Яру, не покоился бы (нет, тут другое слово нужно) отец или сын, родственник, друг, знакомый...

**ПИСАТЕЛЬ
ПРЕДЛАГАЕТ**

Я стою над Бабьим Яром и невольно думаю о других местах, где так же, как здесь, от руки фашистов безвинно погибли люди. Лидице, Орадур-сюр-Глан, Освенцим, Майданек, Дахау, Саксенхаузен, Равенсбрюк, Бухенвальд... Я был в прошлом году в Бухенвальде. На высокой горе, над долиной, где уютно расположился Веймар, стоит памятник. Гранитные пилоны с названиями стран, сыны которых замучены были в этом лагере, над пилонами — башня. И беспрерывно на этой башне бьет колокол, чтоб люди никогда не забывали о том, что здесь произошло...

Недавно проводился международный конкурс на проект памятника в Освенциме. Полностью восстановлена Лидице, сровненная с землей гитлеровцами. У нас в Советском Союзе воздвигнут памятник в Луганске, в противотанковом рву, где были расстреляны сотни невинных людей, есть памятник жертвам фашизма в Кисловодске...

И стою над пустынным, залитым водой Бабьим Яром, я вспомнил, что и здесь предполагалось воздвигнуть памятник. Был даже проект этого памятника работы известного архитектора А. В. Власова — строгий, простой, в виде призмы. Над эскизами росписи, посвященной трагедии Бабьего Яра, работал художник В. Овчинников. Где сейчас эти проекты? Почему о них забыли?

Сейчас в архитектурном управлении города Киева мне сообщили, что Бабин Яр предполагается «залить» (вот откуда вода!), иными словами, засыпать, сровнять, а на его месте сделать сад, соорудить стадион...

Возможно ли это? Кому это могло прийти в голову — засыпать овраг глубиной в 30 метров и на месте величайшей трагедии резвиться и играть в футбол?

Нет, этого допустить нельзя!

Когда человек умирает, его хоронят, а на могиле его ставят памятник. Неужели же этой дани уважения не заслужили 195 тысяч киевлян, зверски расстрелянных в Бабьем Яру, на Сырце, в Дарнице, в Кирилловской больнице, в лавре, на Лукьяновском кладбище?!

¹⁷ Спогади А. С. Берзер «О Викторе Некрасове» були опубліковані в журналі «Дружба народів», 1989, № 5, стр. 142—152.

Але справжнім вибухом у СРСР, а потім і на весь світ став реквієм-вірш Євгенія Євтушенка „Бабин Яр”, який він написав у Києві (додаток 3). У вересні 1961 року поет прибув до України на поетичний вечір. Тоді ж Євтушенко з очевидцем трагедії окупованого Києва Віктором Некрасовим відвідав місця масових убивств людей у Бабиному Яру. Байдуже і цинічне ставлення місцевої влади до місця мученицької смерті сотні тисяч невинних людей потрясло поета.

Емоційне потрясіння Євтушенка за кілька годин вилилося у вірш «Бабин Яр». Того ж вечора Євтушенко прочитав вірша своїм друзям – Івану Драчу, Івану Дзюбі та Віталію Коротичу, які щиро підтримали свого однодумця. Якимось чином про вірша стало відомо як в літературному середовищі Києва, так і місцевій владі. Літературний вечір, що мав відбутися в Жовтневому палаці, влада вирішила заборонити. Поет згадував: «Мені довелося піти в ЦК партії України і просто пригрозити їм, що якщо вони скасують мій концерт, я буду розцінювати це як неповагу до російської поезії, російської літератури, російської мови. Я їм, звичайно, не говорив, що я збираюся ще щось придумати. Але вони прекрасно це знали і вирішили не зв'язуватися зі мною, і дали мені можливість прочитати цей вірш».¹⁸

Виготовлення афіші літературного вечора показово не розклеювали у відведених для цього місцях. Якусь частину афіш взялася допомагати розклеїти вчителька літератури однієї з київських шкіл разом із своїми учнями, але чийсь „невидимі” руки наклеювали на них інші афіши. Все таки вечір в Жовтневому палаці відбувся при переповненому залі. Євтушенко згадував: „Тоді я ще не знав, що під сценою Жовтневого палацу, який знаходиться на горбі, заховані таємні підвали КДБ, де було замордовано багато людей.

Яка іронія історії, що вірш про безвинну кров я декламував, перебуваючи на сцені, що сама коливалася, як пліт, на крові, пролитої нашими вітчизняними фашистами”.

Друге прочитання вірша відбулося 16 вересня, відразу після повернення поета в Москву, на поетичному вечорі в Політехнічному музеї.

---

¹⁸ Евгений Евтушенко о «Бабьем Яре» // «Еврейский обозреватель». – 2011. – № 05/225

19 вересня 1961 р. текст вірша „Бабин Яр” видрукувала „Литературная газета”. Редактора газети В. А. Косолапова відразу було усунуто з посади (див. додаток 2).¹⁹

Цей твір переписували від руки і таким чином він став загальновідомим. Пізніше його було надруковано в різних засобах масової інформації за кордоном, що підтверджує про міжнародний резонанс від написаного вірша.

„Бабин Яр” Є. Євтушенка сколихнув радянське суспільство. Одні гаряче вітали і підтримували поета, інші – таврували і звинувачували у всіх можливих і неможливих гріхах й замаскованих протиправних намірах.

Д. Шостакович написав на ці вірші тринадцяту симфонію. 18 і 20 грудня 1962 року в Москва відбулася її прем'єра, яку не транслювали, не записували, не знімали для кіно, не передавали по телебаченню. Але після фіналу шалена овація публіки тривала нескінченно. Потім було три концерти в Мінську. У Києві ж перше прослуховування цієї симфонії було дозволено місцевою владою через майже 20 років.

Дмитро Шостакович і Євген Євтушенко на прем'єрі Тринадцятої симфонії у Великому залі Московської консерваторії. 18 грудня 1962 р.²⁰

¹⁹ Аркадий Белкин Вокруг стихотворения «Бабин Яр» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2010/10/11/1615> (відвідано 18. 11. 2018).

²⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://biography.wikireading.ru/204435> (відвідано 18. 11. 2018).

Анатолій Кузнецов

У 1966 році Анатолій Кузнецов опублікував свої спогади про життя в окупованому Києві. Крім автобіографічних даних письменник включив в роман «Бабин Яр» свідчення людей, що вціліли під час розстрілів у Бабиному Яру. Вперше його

роман був опублікований в журналі "Юність" в 1966 році, і навіть тоді, незважаючи на численні і грубі цензурні скорочення, справив ефект бомби, що розірвалася – так до Кузнецова про Голокост не наважувався писати ніхто. У 1969 році Анатолій Кузнецов таємно вивіз повну версію роману в Англію, де попросив політичного притулку. Через рік "Бабин Яр" був опублікований на Заході в авторській редакції.

Культура історичної пам'яті – єдине, що здатне страхувати соціум від таких і їм подібних небезпек і ризиків. Чому важливо робити наголос саме на культурі? Насамперед тому, що лише культурі під силу створювати систему загальноприйнятних у даному соціумі норм, обмежень, моральних заборон. Тільки вона проводить чітку межу між можливим і неможливим, чесним і безчесним. Там, де закінчується простір культури (а він, як свідчить історія, не безмежний), починається простір варварства.

Володимир Сосюра²¹

Бабин Яр

Сюди водили їх і ставили підряд, –
І чужоземна гавкала команда...
Розстрілювали їх „во славу фатерлянда”,
І падали вони, сестра, і друг, і брат,
І падали вони: коханий і дружина,
і мати, й дитинча, бабуся й дід сумний,
без крику, мовчки всі... Свята їх смерть невинна,
як пам'ятник в віках, безсмертний, краю мій!
Їх тисячі лягло у Бабин Яр глибокий,
і трамбували їх, у тім яру, кати...
топтали їх тіла... Ридали хмари: „доки?...”
Схиляли злякані голівоньки цвіті,
і сльози капали з леліток їх криваві,
на землю стерзану, де йшли в останній раз,
безсмертні смертники... І шепотіли трави:
„Вони пішли на смерть, бо так любили нас,
упали, як один, вони у тьму могили,
розстрілювали їх сліпі потвори мли,
за те, що небо це і землю цю любили,
що вірними тобі, Україно, були!...”
Щоб злочин свій страшний од кари заховати,
руками бранців їх знов витягли на світ
і склали з трунів їх високії кагати
і віддали вогню... Вітчизни рідний цвіт,
як тяжко ти горів, як линув дим од тебе,
на Куренівку, вдаль, і виснув над Дніпром,
і припадав до трав, і підіймався до неба,
як грізний велетень з нахмуреним чолом...

Він лив все на схід, туди, де бою згуки
Все ближче до Дніпра зітхали і гули,
Він простягав братам криваві й довгі руки,
До помсти кликав їх... і йшли брати, і йшли
по трупах ворогів, а дим стелився низько,
їм припадав до рук і плечі цілував
і повертався назад, крізь залпів гострі блиски,
і в небі звивами неначе малював:
„Вони вже близько, йдуть... Катам за наші муки
Вони відплатять так, що і не снилось їм!”
І простягав в громах на захід гнівні руки,
з прокляттям на вустах од жертв невинних дим...
І сталося так, брати, як марили ми з вами,
він знову вільний, наш золотoverхий рай,
наш Київ дорогий!.. Я зрошую сльозами
холодні ті стежки, де вів вас ворог злий,
брати мої святі і сестри кароокі!..
за вас ми вже мстимось і смерті смерть несем...
Вони вас кинули у Бабин Яр глибокий,
А ми в безодню їх до одного зметем...
Од страдників вони святий лишили попіл,
розвіяний в вітрах, він чорними сльозами
Україну оросив і на поля Європи
Рясним дощем упав, як знак, що скоро тьми
не буде вже ніде, що кари невлаганно
на голови катів обрушує свій меч,
і меч тримають той, в бою разом із нами
замучені брати... Вже слуха крик утеч
мій край, де рідна кров з могил крізь землю біла,
де смерті таборів лишилися драти,
і руїни наших міст, і сел сумні могили,
і тіні од людей і зірвані мости...
Ми знайдемо усіх, хто кров точив дитячу,
Хто бабиних ярів лишив страшні ряди,
де й досі ще вітри над ними в тузі плачуть,
і плач той у віках не змовкне назавжди.
Сюди водили їх... В сльозах моє обличчя...
А Бабин Яр мовчить, тривоги повний вщерть,
і попіл страдників у серці стука й кличе
нас, іменем життя, попраги смертю смерть!
15 грудня 1943 р.

²¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://msmb.org.ua/biblioressursi> (відвідано 17.11.2020).

